

پژوهشهای حقوقی

شماره ۱۵

هزار و سیصد و هشتاد و هشت - نیمسال اول

مقالات

- تأملی بر انتشار تصویر چهره متهم در روزنامه‌ها
 - تحول قاعده عدم گسترش سلاح‌های هسته‌ای
 - مطالعه تطبیقی ماهیت و مبنای مسئولیت متصدیان حمل و نقل
 - استقلال قاضی در نظام قضایی ایران در پرتو تحولات قانون‌گذاری
 - راهکار تعقیب متهمان به جنایات جنگی در غزه بر اساس گزارش گلدستون
 - آغاز رویکرد غیرتاریخی به حقوق اساسی در ایران
 - قلمرو استدلال قیاسی با نقدی بر روش‌شناسی قیاس جزایی در فقه
 - انعقاد معاهدات معاضدت قضایی در نظام حقوقی ایران
 - نگرشی تطبیقی بر مالکیت در فقه اسلامی و حقوق غرب
 - اجرای تعهدات بین‌المللی در نظام قضایی ایران: محدودیت‌ها و ظرفیت‌ها
- موضوع ویژه: جایگاه و کارکرد سازمان‌های غیردولتی در نظام‌های حقوقی ملی و بین‌المللی
- درآمدی بر موضوع ویژه
 - وضعیت سازمان‌های بین‌المللی غیردولتی در حقوق بین‌الملل و حقوق ایران
 - تعامل سازمان‌های غیردولتی با سازمان جهانی تجارت
 - تأثیر سازمان‌های غیردولتی بین‌المللی بر حقوق داخلی با تأکید بر عملکرد «فیفا»
 - مناسبات سازمان ملل متحد و سازمان‌های غیردولتی در آیین تغییر
 - نقش انجمن‌ها در حمایت حقوقی از معلولان با نگاهی به قضیه «پروش»
 - موانع تشکیل و کارآمدی سازمان‌های غیردولتی در ایران
- ## نقد و معرفی
- قانون جرایم رایانه‌ای: نوآوری‌ها و کاستی‌ها
 - تحدید حق دادخواهی دانشگاهیان توسط شورای عالی انقلاب فرهنگی!؟
 - نگاهی به تازه‌ترین دادنامه پرونده خون‌های آلوده

تعامل سازمان‌های غیردولتی با سازمان جهانی تجارت

آرامش شهبازی*

چکیده: حضور سازمان‌های غیردولتی در سازمان جهانی تجارت و قلمرو تعامل آنها با یکدیگر از ابعاد مختلف بحث‌برانگیز است. تعیین مبنای منطقی شمول سازمان‌های غیردولتی در فعالیت‌های سازمان و اشکال متفاوت این تعامل، مقایسه موضع سازمان‌های غیردولتی در سازمان جهانی تجارت و سایر سازمان‌های بین‌المللی به‌ویژه سازمان ملل متحد در این خصوص از اهمیت فراوانی برخوردار است. آنچه در این مطالعه راهگشا است، توجه به این نکته اصلی است که بررسی عمیق روابط سازمان‌های بین‌المللی (در این مقاله، تعامل سازمان‌های غیردولتی و سازمان جهانی تجارت است) صرفاً در قالب قراردادی و بدون توجه به واقعیات موجود در رویه این نهادها امکان‌پذیر نیست. همین واقعیت عملی است که مبین رویه حضور چنین سازمان‌هایی در سازمان جهانی تجارت است. آنچه به آن تأکید خواهیم داشت، این است که تعامل بیشتر میان سازمان‌های غیردولتی و سازمان جهانی تجارت، سازمان را به یک نهاد کارآمدتر و مسؤول‌تر تبدیل خواهد کرد که اقبال و توجه بیشتری را به‌همراه دارد. به‌رغم اینکه دامنه گسترش سازمان‌های غیردولتی در سازمان جهانی تجارت حوزه خاص و محدودی دارد، مقایسه تطبیقی عضویت چنین سازمان‌هایی در برخی سازمان‌های بین‌المللی دیگر مانند سازمان ملل متحد، با این نتیجه همراه است که این قلمرو هنوز به طور کامل ترسیم و

* دانشجوی دوره دکترای حقوق بین‌الملل دانشگاه علامه طباطبائی

چارچوب‌بندی نشده است.

کلیدواژه‌ها: سازمان جهانی تجارت، سازمان‌های غیردولتی، سازکار حل اختلاف،

نهاد یاور دادگاه، جامعه مدنی جهانی

مقدمه

در حقوق بین‌الملل کلاسیک، دولت‌ها تنها بازیگران مشروع در قلمرو بین‌المللی محسوب می‌شدند،^۱ با این حال، امروزه صرفاً مفهوم سنتی «حقوق ملل»^۲ مبین تمام واقعیت‌های موجود در جامعه بین‌المللی نیست. امروزه سازمان‌های غیردولتی^۳ در میان پویاترین و اثرگذارترین گروه از بازیگران غیردولتی در این حوزه محسوب می‌شوند.^۴ اهمیت سازمان‌های غیردولتی به عنوان بازیگران بین‌المللی به سرعت چند دهه اخیر در حال افزایش است. از ۱۹۴۵ میلادی، و در زمانی که سازمان‌های غیردولتی بر اساس ماده ۷۱ منشور ملل متحد، به عنوان بازیگران بین‌المللی، به رسمیت شناخته شدند، این بازیگران به تثبیت نقش و جایگاه خود در تعیین برخی خط‌مشی‌ها و اجرا و حتی نظارت بر بسیاری از حوزه‌ها پرداخته‌اند. تمایل و شمول عضویت سازمان‌های غیردولتی در عرصه‌های مختلف به‌خصوص از دهه ۱۹۹۰ میلادی به شدت در حال افزایش است. پیوند این توسعه با خواست جامعه بین‌المللی در اصلاح روندهای توسعه‌ای که از اوایل دهه ۱۹۸۰ آغاز گردید، به تقویت و تحکیم این تعامل انجامیده است.^۵ ایده «الگوی سهامداران تجاری»^۶

1. See Antonio Cassese, *International Law*, Oxford University Press, 2001, pp. 16-17.

2. James Leslie Brierty, *The Law of Nations: An Introduction to the International Law of Peace*, Humphrey Waldock, ed., 6th ed. 1963, pp. 41-42.

۳. اصطلاح سازمان غیردولتی، طیف وسیعی از گروه‌ها و واحدهای موجود در جامعه مثل اعضای یک گروه تحقیقاتی، مؤسسات غیرانتفاعی، واحدهای تجاری، سازمان‌های حقوقی، اعضای جامعه علمی و حتی افراد را در بر می‌گیرد. منظور

از سازمان‌های غیردولتی در این مقاله استفاده از همین مفهوم موسع سازمان غیردولتی است. نک:

Philippe Sands, *Principles of International Environmental Law: Frameworks, Standards, and Implementation*, Cambridge University Press, 2003, p. 253.

4. Ann Marie Clark, "Nongovernmental Organizations and Their Influence on International Society", *Journal of International Affairs*, (1995), p. 507.

5. Sabine Schlemmer-Schulte, "International Law Weekend Proceedings", THE IMPACT OF CIVIL SOCIETY ON THE WORLD BANK, THE INTERNATIONAL MONETARY FUND AND THE WORLD TRADE ORGANIZATION: THE CASE OF THE WORLD BANK, *ILSA Journal of International and Comparative Law*, vol. 7, Spring 2001, p. 399.

6. The Trade Stakeholders Model

در واقع ایده اصلی شل بر قانون‌گرایی تجاری استوار است که خود مبتنی بر توسعه سه الگوی حاکمیتی یعنی الگوی رژیم مدیریتی، الگوی کارایی بازار و الگوی سهامداران تجاری است. این سه الگو می‌کوشند تا دو تغییر اساسی در حاکمیت تجاری از گات تا سازمان جهانی تجارت را نشان دهند. نخستین تغییر قواعد غیرالزامی گات به قواعد الزام‌آور سازمان جهانی تجارت است. تغییر دوم نیز شیوه حل اختلاف مبتنی بر داوری به سیستم حقوقی فعلی سازمان با عنوان

ریچارد شل، حتی از این هم فراتر رفته و بازیگران اساسی و عمده روابط بین‌الملل در حوزه تجارت را منحصر به افراد و بازیگران غیردولتی می‌داند.^۷ این امر با فرسایش مفهوم حاکمیت می‌تواند نقش مهمی در پروسه شکل‌گیری سیستم حقوقی و سیاسی بین‌المللی به سمت مفهوم پارادوکسیکال «جامعه جهانی مدنی» ایفاء نماید.^۸

مهم‌ترین علت گسترش سازمان‌های غیردولتی در صحنه بین‌المللی پدیده جهانی شدن و تلاش برای یافتن راه‌حلی جهانی برای معضلات جهانی است. این امر موجب شده است تا دولت‌ها بیشتر به مذاکره، شکل‌دهی سیاست‌های جمعی، و اتخاذ تصمیمات متحدالشکل در صحنه بین‌المللی بپردازند. این فعالیت‌ها در صحنه بین‌المللی خود در تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌گذاری‌های داخلی نیز مؤثر است. همین امر منجر به این شده که در برخی زمینه‌ها، در واقع با تغییر در پروسه قانون‌گذاری از سطح داخلی به سطح بین‌المللی مواجه باشیم. در نهایت، بسیاری از سازمان‌های غیردولتی که قبلاً صرفاً یک نهاد داخلی محسوب می‌شدند، اینک تبدیل به عضوی در ساختار نظام بین‌المللی خواهند شد که قادرند در روندهای بین‌المللی نیز تأثیرگذار باشند.^۹ در گزارش کاردوسو در سال ۲۰۰۴، پیرامون «ارتباط میان سازمان ملل و جامعه مدنی» چنین آمده است که دموکراسی که بر اساس آن شهروندان ملی به‌طور دوره‌ای نمایندگان خود را انتخاب می‌کنند، به شیوه‌ای مدرن از دموکراسی تبدیل شده که در آن افراد از خلال فعالیت در سازمان‌های غیردولتی، در راستای بیان منافع خود و تلاش در جهت تحقق آنها فعالیت می‌کنند.^{۱۰} شرکت مؤثر در شکل‌گیری هنجارها، سیاست‌گذاری در سطح بین‌المللی و نظارت بین‌المللی بر اجرای این هنجارها نیز در همین راستا

نهاد حل اختلاف است. به‌طور مختصر این سه الگو به بیان این می‌پردازند که نخست، الگوی رژیم مدیریتی به بیان ساختار فعلی سازمان می‌پردازد. دوم، الگوی کارایی بازار، دولت‌ها را در فشار قرار می‌دهد تا خود را بیش از قبل به سازکارهای موجود در سازمان ملتزم بدانند. سوم، الگوی سهامداران تجاری به بیان جایگزینی برای الگوی کارایی بازار می‌پردازد تا دورنمایی کلی از اصلاحات هنجاری برتر و کارآمدتر در یک دوران طولانی مدت ثبات اقتصادی را در برابر الگوی قبلی ترسیم کنند.

7. Richard Shell, "Participation of nongovernmental parties in the World Trade Organization: The Trade Stakeholders Model and participation by non-state parties in the World Trade Organization", *U Pa J Int'l Econ Law*, no. 17, (1996), pp. 359, 371.

8. Kal Raustiala, "The 'Participatory Revolution' in International Environmental Law", *Harvard Environmental Law Review*, no. 21, (1997), p. 539.

9. Karsten Nowrot, 'Symposium, the Rule of Law in the Era of Globalization: Legal Consequences of Globalization: The Status of Non-Governmental Organizations under International Law', *Indiana Journal of Global Legal Studies*, no. 6, (1999), at 586-87.

10. Report of the Panel of Eminent Persons on United Nations-Civil Society Relations, We the People, Civil Society, the United Nations and Global Governance (Cardoso Report), A/58/817, dated 11 June 2004, para 13, <http://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/376/41/pdf/N0437641.pdf?Open Element> (visited 15 August 2005).

است.^{۱۱}

از سویی دیگر، سازمان‌های غیردولتی تمایل فراوانی به شرکت در سازمان جهانی تجارت^{۱۲} که نقش بسیار مهمی در تجارت فرامرزی ایفاء می‌کنند، دارند، زیرا آنگونه که می‌دانیم این سازمان نقش بسیار مهمی در تلاش در راستای مدیریت و جهانی کردن مقررات این حوزه بازی می‌کند. از سوی دیگر مشارکت سازمان‌های غیردولتی در سازمان جهانی تجارت هم دامنه بسیار وسیعی دارد،^{۱۳} که از صرف امور تجاری تا توجه به ابعاد مخاطرات زیست محیطی تجارت آزاد گسترده شده است.^{۱۴} با این وصف، آنچه از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است تأمل در نوع، گستره و چگونگی این تعامل است.

مبحث نخست

سازمان‌های غیردولتی و سازمان جهانی تجارت: تنش یا تعامل؟

گفتار اول: نگاهی تاریخی به کنش متقابل سازمان‌های غیردولتی و سازمان

جهانی تجارت

نخستین گام در تحلیل تنش احتمالی موجود میان سازمان‌های غیردولتی و سازمان جهانی تجارت یافتن منبع تنش است. به نظر می‌رسد بیشترین تنش میان سازمان جهانی تجارت و سازمان‌های غیردولتی ناشی از تعریف مبهم چنین سازمان‌هایی در نهادهای بین‌المللی از جمله سازمان جهانی تجارت و مبتنی بر توقف در مفهوم قدیمی این سازمان‌ها در الگوی روابط بین‌الملل است. به لحاظ تاریخی، رفتار سازمان‌های غیردولتی در تجارت جهانی رویه‌ای منسجم و یکدست نبوده است. در حال حاضر نیز تمرکز بر مفهوم سازمان جهانی تجارت به عنوان یک سازمان بین‌الدولی، شائبه امکان

11. Peter Van den Bossche, Mini-Symposium on Transparency in the WTO, NGO INVOLVEMENT IN THE WTO: A COMPARATIVE PERSPECTIVE, *Journal of International Economic Law*, no. 11, December 2008, pp.718-19.

12. See General Agreement on Tariffs and Trade - Multilateral Trade Negotiations (The Uruguay Round): Agreement Establishing the World Trade Organization, *Document MTN/FA*, Part II, pages 1-14, of December 15, 1993; reprinted in World Trade Organization, *The Results of the Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations* 5 (1995); 33 I.L.M. 13.

13. William M. Reichert, "RESOLVING THE TRADE AND ENVIRONMENT CONFLICT: THE WTO AND NGO CONSULTATIVE RELATIONS", *Minnesota Journal of Global Trade*, vol. 5, Winter 1996, p. 219.

۱۴. مقدمه اساسنامه سازمان جهانی تجارت این امر را به رسمیت می‌شناسد که ضرورت آزادسازی تجارت باید با اهداف توسعه پایدار منطبق باشد.

و چگونگی حضور سازمان‌های غیردولتی در سازمان جهانی تجارت را به ذهن متبادر می‌سازد. به نظر می‌رسد تعریف دقیق سازمان‌های غیردولتی و تأمل در نقش و جایگاه فعلی آنها در روندهای اخیر بین‌المللی ما را به نقطه تنش هدایت کرده و راه‌حلی برای رفع تنش در اختیارمان قرار خواهد داد.

عمدتاً یک سازمان غیردولتی، نهادی است که مستقیماً متأثر از امور حکومتی داخلی یک کشور نیست.^{۱۵} به زعم برخی به‌رغم ارائه تعاریف گوناگون از سازمان‌های غیردولتی در دکترین، حقوق بین‌الملل هنوز تعریف دقیقی از سازمان‌های غیردولتی ارائه نکرده است،^{۱۶} این در حالی است که دبیرکل ملل متحد معتقد است: «یک سازمان غیردولتی، نهادی غیرانتفاعی است که اعضای آن شهروندان یک یا چند کشورند و فعالیت‌های آن با اراده جمعی اعضایش در پاسخ به ضرورت نیاز اعضا یا یک یا چند جامعه‌ای که سازمان به همکاری با آنها می‌پردازد، محقق می‌شود.»^{۱۷} این تلقی دبیرکل برای سازمان‌های غیردولتی شخصیت و هویتی فرامرزی قائل است و مبتنی بر این است که چنین سازمان‌هایی صرفاً دارای هویتی ملی نیستند. با این حال، گرچه این تعریف شخصیت و هویتی جغرافیایی برای سازمان‌های غیردولتی قائل است، هویتی کاری برای آنها قائل نیست.

برخی برای شناسایی یک نهاد، به عنوان یک سازمان غیردولتی چهار معیار ارائه نموده‌اند. نخست، ارائه یک مدل حقوقی، که بر اساس آن یک سازمان غیردولتی بر اساس حقوق داخلی شناسایی می‌شود. دوم، الگوی اقتصادی و مالی، که بر اساس آن یک سازمان غیردولتی نهادی است که میزان درآمدش از تعهدات مالی اعضا تأمین می‌شود. این الگو، هر واحدی را که بیش از ۵۰ درصد از منابع مالی‌اش از طریق درآمدهای دولتی تأمین شود را از شمول سازمان‌های غیردولتی خارج می‌کند. سوم، الگوی کاربردی است که با این الگو یک سازمان غیردولتی، به عنوان یک شیوه و تکنیک کاربردی تلقی می‌شود. نهایتاً یک سازمان غیردولتی با یک الگوی ساختاری، نهادی است که ساختار و نحوه عملکردش، آن را به عنوان یک سازمان غیردولتی معرفی می‌کند. با این وصف، یک سازمان غیردولتی بر اساس الگوی عملی در صورتی مورد شناسایی قرار می‌گیرد که به‌طور

۱۵. به زعم کاسسه، در حقوق بین‌الملل کلاسیک، صرفاً دولت‌ها حق انحصاری اداره امور یک ملت را عهده دارند و می‌توانند در آن دخالت کنند.

۱۶. به عبارتی به‌رغم صلاحیت و حقوق معین شده سازمان‌های غیردولتی در حقوق داخلی، این سازمان‌ها هنوز در حقوق بین‌الملل فاقد صلاحیتی عام‌اند. نک:

Oscar Schachter, "The Erosion of State Authority and Its Implications for Equitable Development", in *International Economic Law with a Human Face*, (Friedl Weiss et al. eds., 1998), p. 37.

17. General Review of Arrangements for Consultations with Non-governmental Organizations: Report of the Secretary-General, U.N. ESCOR, 1st Sess., Agenda Item 3, at 4, U.N. Doc. E/AC.70/1994/5 (1994).

رسمی تأسیس شود، ساختار اصلی آن غیردولتی باشد (امکان دارد منابع مالی آن سازمان حکومتی باشد)، سازمان خودسامان باشد و عضویت در سازمان، تا حدی اختیاری باشد.^{۱۸} معیارهای مذکور و تعاریف متعددی که از مفهوم سازمان‌های غیردولتی بیان شده است، مبین ماهیت و سرشت پویای مفاهیم موجود در حقوق بین‌الملل به‌ویژه در مفهوم و کارویژه سازمان‌های غیردولتی است، با این حال بیش از این به ترمینولوژی سازمان‌های غیردولتی نمی‌پردازیم و رویکردهای موافق و مخالف تعامل این سازمان‌ها و سازمان جهانی تجارت را از نظر خواهیم گذراند.

گفتار دوم: استدالات موافق و مخالف حضور سازمان‌های غیردولتی در سازمان جهانی تجارت

عمدتاً سازمان‌های بین‌المللی مخالفت چندانی با حضور بیشتر سازمان‌های غیردولتی در سازمان جهانی تجارت ندارند. این موافقت‌های ضمنی عمدتاً در چهار دسته اصلی قرار دارند. نخست، حضور بیشتر این سازمان‌ها در سازمان جهانی تجارت، به عنوان یک سازمان بین‌الدولی، قدرت تصمیم‌گیری سازمان را افزایش می‌دهد، زیرا سازمان از طریق این نهادها به جمع‌آوری اطلاعات، منابع مورد نیاز، و ظرفیت‌سازی لازم برای انجام امور خود می‌پردازند.^{۱۹} دوم، از آنجا که از دید بسیاری، برخی تصمیمات سازمان جهانی تجارت غیردموکراتیک و فاقد شفافیت لازم است حضور سازمان‌های غیردولتی به مشروعیت بیشتر سازمان می‌انجامد.^{۲۰} سوم، برخی منافع و دغدغه‌های فراملی ممکن است مستقیماً از سوی دولت‌ها در سازمان مطرح نشوند. حضور سازمان‌های غیردولتی در سازمان جهانی تجارت این امکان را فراهم می‌آورد که برخی مسائل که ماهیتاً جنبه بین‌المللی دارند در سازمان قابلیت طرح پیدا کنند.^{۲۱} از طرفی هم چهار استدلال در مخالفت با حضور بیشتر سازمان‌های غیردولتی در سازمان جهانی تجارت مطرح است.

نخست، اینکه حضور سازمان‌های غیردولتی ممکن است به امر منتهی شود که فرایند تصمیم‌گیری به برخی جهات خاص متمایل شود.^{۲۲} سازمان‌های غیردولتی که تمایل به حضور در

18. Terje Tvedt, *Angelsof Mercy or Development Diplomats: NGOs & Foreign Aid*, 1998, pp.13-15.

19. Daniel Esty, "Non-Governmental Organizations at the World Trade Organization: Cooperation, Competition, or Exclusion", *Journal of International Economic Law*, no. 1, 1998, p. 136.

20. Markus Krajewski, "Democratic Legitimacy and Constitutional Perspectives of WTO Law", 35 *Journal of World Trade*, 167 (2001), pp. 167-86.

21. *Ibid.*

22. Jeffrey L. Dunoff, "The Misguided Debate over NGO Participation at the WTO", *Journal of International Economic Law*, 1998, no. 1, p. 437.

سازمان جهانی تجارت دارند، عمدتاً سازمان‌هایی هستند که دارای منافع خاص و برخی جهت‌گیری‌های معین هستند و حضور بیشتر چنین سازمان‌هایی تمایل به موضعی خاص در سازمان را تقویت می‌کند.

دوم، بسیاری از سازمان‌های غیردولتی فاقد مشروعیتی عام‌اند. به عبارتی این سازمان‌ها نه در برابر حوزه انتخابیه خود پاسخگو می‌باشند و نه نماینده توده عام مردم محسوب می‌شوند. سازمان‌های غیردولتی عمدتاً منافع خاص، محدود و معینی را دنبال می‌کنند. بر خلاف دولت‌ها، سازمان‌های غیردولتی در صدد برقراری توازن در میان منافع تمامی افراد جامعه نیستند و از این حیث حضور این چنین سازمان‌هایی در سازمان جهانی تجارت، شائبه کاستن از میزان مشروعیت موجود سازمان را نیز به همراه دارد.^{۲۳}

سوم، بیشتر اعضای سازمان که از جمله کشورهای در حال توسعه محسوب می‌شوند، مخالف عضویت گسترده‌تر سازمان‌های غیردولتی در سازمان جهانی تجارت هستند زیرا عمده سازمان‌های غیردولتی در حوزه‌هایی مانند محیط زیست یا کار فعالیت می‌کنند که غالباً با اهداف سازمان جهانی تجارت چندان یکسان به نظر نمی‌رسد. بیم این می‌رود که حضور پررنگ‌تر سازمان‌های غیردولتی زمینه این را فراهم سازد تا این دولت‌ها از حضور در فرایند تصمیم‌گیری بیشتر به حاشیه رانده شوند. به عبارت دیگر، چنین حضوری برای منافع دولت‌های در حال توسعه که عمدتاً با استانداردهای بالای زیست‌محیطی یا رعایت الگوهای کار برای توده مردم سازگاری چندان ندارند، خوشایند نیست.

چهارم، به‌طور معمول، فرایند تصمیم‌گیری در سازمان، در مواردی که کنسانسوس لازم است بسیار دشوار می‌نماید. حضور سازمان‌های غیردولتی، روند مذاکرات و تصمیم‌گیری‌ها را به مراتب از این دشوارتر خواهد کرد. به علاوه، شفافیت‌زایی منجر می‌شود که گروه‌های خصوصی منتفع، قدرت چانه‌زنی دولت‌ها در سازمان را تحت تأثیر خود قرار دهند.^{۲۴} و نهایتاً اینکه حتی با حضور سازمان‌های غیردولتی در برخی فرایندها مانند فرایند حل اختلاف، با فشاری که به حاکمیت‌ها وارد می‌شود، زمینه این امر فراهم می‌شود تا نظرات خود را تا حدی تعدیل یا از رویکردهای خود صرف‌نظر نمایند.^{۲۵}

23. *Ibid.*

24. Gary P. Sampson (ed.), *The Role of the World Trade Organization in Global Governance*, Tokyo: United Nations University Press, 2001, p. 11.

25. Philip M. Nichols, "Realism, Liberalism, Values, and the World Trade Organization", *Journal of International Economic Law*, (1996), p. 314, *cf.*, No author, "Developing Countries Resist Expansion of Environment Role for World Trade Body", *International Environmental Review* (1999), p. 226.

گفتار سوم: مبانی حقوقی و گونه‌های مداخله سازمان‌های غیردولتی در سازمان جهانی تجارت، مقایسه تطبیقی

اعلامیه مراکش، در خصوص همکاری سازمان‌های غیردولتی با سازمان جهانی تجارت مقرر می‌دارد:

«شورای عمومی سازمان جهانی تجارت می‌تواند موافقتنامه‌های متناسبی در راستای مشاوره و همکاری با سازمان‌های غیردولتی که در حوزه‌های کارکردی سازمان فعالیت می‌کنند، ترتیب دهد».^{۲۶}

چنین اختیار صریحی در به‌کارگیری سازمان‌های غیردولتی در منشور ملل متحد نیز آمده است.^{۲۷} بر اساس ماده ۷۱ منشور ملل متحد:

«شورای اقتصادی و اجتماعی می‌تواند موافقتنامه‌های مناسبی برای مشورت با سازمان‌های غیردولتی مرتبط با حوزه‌های صلاحیتی سازمان منعقد کند».

سند مؤسس سایر سازمان‌های غیردولتی، مانند کنفرانس ملل متحد در خصوص تجارت و توسعه (آنکتاد) و سازمان بین‌المللی کار نیز مقرراتی مشابه در خصوص ارتباط و همکاری با سازمان‌های غیردولتی دارند. سند مؤسس دو سازمان بین‌المللی که سازمان جهانی تجارت عملاً با آنها ارتباط نزدیکی دارد و دارای مسؤلیت مشترکی با آنها در پی‌ریزی یک نظم اقتصادی منسجم در سیاست‌گذاری‌های کلان اقتصادی در سطح بین‌المللی است، یعنی اساسنامه‌های بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول، نیز فاقد مقرره‌ای صریح در خصوص تعامل با سازمان‌های غیردولتی می‌باشند.^{۲۸}

از طرفی نیز، منشور هاوانا در خصوص سازمان جهانی تجارت دارای مقرره‌ای مشابه با ماده ۲ موافقتنامه سازمان جهانی تجارت است.^{۲۹} با این حال، این سازمان هرگز به لحاظ عملی ایجاد نشد و موافقتنامه عمومی تعرفه و تجارت (گات)^{۳۰} هم که خلاً ۵۰ ساله ناشی از فقدان این سازمان را

26. Guidelines for arrangements on relations with Non-Governmental Organizations, www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/guide_e.htm (27-12-2004).

27. See, Kerstin Martens, *NGOs and the United Nations: Institutionalization, Professionalization and Adaptation*, New York: Palgrave Macmillan, 2005.

۲۸. هر چند هر دو نهاد معتقدند روح مقررات حاکم بر آنها، مجوز این همکاری را می‌دهد.

۲۹. بند ۲ ماده ۸۷ منشور هاوانا در خصوص سازمان جهانی تجارت.

30. The General Agreement on Tariffs and Trade opened for signature Oct. 30, 1947, 61 Stat. pts. 5, 6, T.I.A.S. No. 1700, 55 U.N.T.S. 187.

پر کرد، بر خلاف این سازمان، فاقد مقرره‌ای در خصوص همکاری با سازمان‌های غیردولتی بود، هرچند لازم به ذکر است که بر اساس مقررات گات، امکان ارتباطی غیررسمی و خاص با سازمان‌های غیردولتی امکان‌پذیر است.^{۳۱} به زعم برخی، رویه گات مبین این است که تنها اتاق بازرگانی بین‌المللی است که در موارد معدودی در ارگان‌های گات مشارکت می‌کند. به نظر نمی‌رسد هیچ سازمان غیردولتی دیگری مشارکت چشمگیری در دوران حیات ۴۷ ساله گات داشته است.^{۳۲} با وجود این، حتی در سازمان‌هایی که چنین مجوزی ضمنی وجود داشته است، عمدتاً سازمان‌ها از شرکت در اجلاس و کنفرانس‌های سازمان محروم بوده‌اند. حتی در کنفرانس مراکش در آوریل ۱۹۹۴ که سازمان جهانی تجارت در آن شکل گرفت نیز، قضیه به همین نحو بود.^{۳۳}

به دنبال بند ۲ ماده ۵ موافقتنامه سازمان جهانی تجارت، شورای عمومی سازمان در سال ۱۹۹۶، دستورالعمل‌هایی در خصوص نحوه تعامل با سازمان‌های غیردولتی تصویب نمود.^{۳۴} در این سند یک صفحه‌ای از اعضا به این نتیجه نائل شدند که سازمان‌های غیردولتی می‌توانند نقش مثبت و مؤثری در افزایش آگاهی عمومی از حوزه فعالیت‌ها و عملکرد سازمان داشته باشند و این سازمان‌ها منابع باارزشی هستند که می‌توانند به صحت و قدرت مباحث عمومی مطرح در سازمان بیافزایند.^{۳۵}

در دستورالعمل سال ۱۹۶۹، اعضا به توافق رسیدند که تعامل با سازمان‌های غیردولتی باید توسط کنفرانسی خاص در ارتباط با مسائلی که سازمان با آنها درگیر است، تعیین شود.^{۳۶} از طرفی در این دستورالعمل، حدود و قلمرو مشارکت سازمان‌های غیردولتی نیز مشخص شده است. شورای عمومی در بند پایانی با ارجاع به ویژگی خاص سازمان جهانی تجارت، اظهار داشت که سازمان هم یک نهاد بین‌دولتی مبتنی بر یک معاهده الزام‌آور از حقوق و تعهدات، و هم محلی برای مذاکره و چانه‌زنی میان اعضاست. شورای عمومی در ادامه می‌افزاید:

«... در نتیجه مذاکرات طولانی، اعضا در حال حاضر، تا حد زیادی معتقدند که این امکان وجود ندارد که سازمان‌های غیردولتی بتوانند به طور مستقیم در کار یا نشست‌های سازمان جهانی تجارت

31. Steve Chamovitz, "Opening the WTO to Non-Governmental Interests", *Fordham International Law Journal* (2000), no.24, p.173.

32. Changrok Soh, "The Role of NGOs in International Economic Organizations: Critical Theory Perspectives", 28, <http://www.koreagis.ac.kr/research/journal/vol7/7-02-Changrok%20Soh.pdf> (4 September 2008).

۳۳. سازمان‌های غیردولتی به کنفرانس مراکش دعوت نشدند و تنها سازمان‌های غیردولتی شرکت‌کننده نیز وجه‌های مطبوعاتی داشتند.

34. Decision by the General Council, "Guidelines for Arrangements on Relations with Non-Governmental Organizations", WT/L/162, Adopted on 23 July 1996.

۳۵. همان، بندهای ۴ و ۱۱.

۳۶. پیشین، بندهای ۴ و ۵.

مشارکت داشته باشند».^{۳۷}

علاوه بر این شورای عمومی می‌افزاید:

«همکاری نزدیکتر و مشاوره با سازمان‌های غیردولتی می‌تواند از طریق فرایندهای مناسب در سطح ملی که اساساً با در نظر گرفتن عناصر متفاوتی از منافع عمومی مرتبط با سیاست‌گذاری‌های تجاری تعریف می‌شوند، تحقق پذیرد».^{۳۸}

بند ۲ ماده ۵ موافقتنامه سازمان جهانی تجارت به شورای عمومی این اجازه را می‌دهد که زمینه لازم برای مشارکت و همکاری کامل سازمان‌های غیردولتی با فعالیتهای سازمان را فراهم آورد. این در حالی است که شورای عمومی در سال ۱۹۹۶، ترجیح داد به ذکر مسؤلیت عمده مشارکت در جامعه مدنی در سطح ملی توسط این سازمان‌ها اکتفاء کند. علاوه بر این، دبیرکل، صرفاً از شورای عمومی خواست تا سازمان‌های غیردولتی را در حوزه‌های خاص مرتبط به‌کار گیرد و مانع از مشارک جدی و فعال این سازمان‌ها از فعالیت در نهادهای مختلف سازمان جهانی تجارت شد. لذا در حالی که مبانی حقوقی در موافقتنامه سازمان جهانی تجارت به حدی وسیع است که اجازه چنین مشارکتی را برای سازمان‌های غیردولتی فراهم آورد، این سازمان‌ها عملاً نقش سازنده‌ای در هیچ‌یک از نهادهای سازمان جهانی تجارت ایفاء نمی‌کنند.

از سوی دیگر با وجود اینکه بند ۲ ماده ۵ موافقتنامه سازمان جهانی تجارت و ماده ۷۱ منشور ملل متحد به لحاظ عبارت‌پردازی تا حد زیادی به یکدیگر شبیه‌اند، یک تفاوت اساسی در نحوه مشارکت سازمان‌های غیردولتی در هر یک از دو نهاد مذکور وجود دارد. بر خلاف سازمان جهانی تجارت، ملل متحد و به‌ویژه شورای اقتصادی و اجتماعی فرصت لازم برای تعامل و مشارکت عمیق با سازمان‌های غیردولتی را فراهم کرده است. بنابر تعهدی که بر اساس ماده ۷۱ منشور ملل متحد برای شورای اقتصادی و اجتماعی در نظر گرفته شده است، این شورا در ۲۵ ژوئیه ۱۹۹۶ قطعنامه ۱۹۹۶/۳۱ را در خصوص «مراودات مشورتی» میان سازمان ملل و سازمان‌های غیردولتی صادر نمود.^{۳۹} این سند بسیار دقیق بوده و شیوه‌هایی اساسی از مشارکت در ملل متحد را نسبت به

۳۷. همان.

۳۸. همان.

39. United Nations, Economic and Social Council of 5 July 1996 on the "Consultative Relationship between the United Nations and Non-Governmental Organizations", E/1996/31, <http://www.un.org/documents/ecosoc/res/1996/eres1996-31.htm> (visited 5 July 1996). Resolution 1996/31 updated the arrangements previously set out in Resolution 1296 (XLIV) of 23 May 1968.

دستورالعمل ۱۹۹۶ تعبیه کرد. قطعنامه ۱۹۹۶/۳۱ به سازمان‌های غیردولتی «مقام مشورتی»^{۴۰} در سازمان جهانی تجارت اعطاء نمود. در واقع سه شکل از این وضعیت وجود دارد: مقام مشورتی عام، مقام مشورتی خاص، و عضویت در گروه راستر.^{۴۱} هر یک از این سه جایگاه از دسته حقوق و تعهدات جداگانه‌ای برخوردارند. یک سازمان غیردولتی در موضع مشورتی عام:

نخست، از دستورهای کاری موقتی شورای اقتصادی و اجتماعی آگاهی می‌یابد و می‌تواند به شورای کمیته سازمان‌های غیردولتی پیشنهاد دهند که کمیته از مجمع عمومی ملل متحد بخواهد موضوعات مورد نظر آنها را در دستور کار شورا قرار دهد.^{۴۲}

دوم، می‌تواند به‌طور شفاهی در شورا به ارائه بیانیه مقدماتی تشریحی در خصوص مسائلی که در دستورکار سازمان قرار دارد پردازند.^{۴۳}

سوم، می‌تواند به عنوان ناظر در نشست‌های عمومی شورا و نهادهای فرعی‌اش شرکت نمایند.^{۴۴}

چهارم، می‌تواند به توزیع بیانیه‌های مکتوبی که بیش از ۲۰۰۰ کلمه نباشد، در میان اعضاء پردازند.^{۴۵}

پنجم، می‌تواند بیانیه‌ای شفاهی در برابر شورا ایراد کنند، که البته این امر با توصیه کمیته سازمان‌های غیردولتی صورت می‌گیرد و منوط به تأیید شورا است.^{۴۶}

سازمان‌های غیردولتی که دارای مقام مشورتی خاص هستند نیز دارای برخی حقوقی هستند که به سازمان‌های غیردولتی با مقام مشورتی عام داده می‌شود. به عبارتی می‌توانند از دستورهای کاری شورا آگاهی یابند،^{۴۷} به عنوان ناظر در نشست‌های شورا و نهادهای فرعی حضور داشته باشند،^{۴۸} و

40. Consultative status

۴۱. گروه راستر، نه مقام مشورتی خاص دارند و نه مقام مشورتی عام، بلکه اکوسوک بنا به مورد و با ملاحظاتی خاص رابطه خود را با آنها تنظیم می‌نماید.

۴۲. همان، بندهای ۲۷ و ۲۸.

۴۳. پیشین، بند ب ماده ۳۲.

۴۴. پیشین، بندهای ۲۹ و ۳۵.

۴۵. پیشین، بند ۳۰.

۴۶. پیشین، بند الف ماده ۳۲.

۴۷. پیشین، بند ۲۷.

۴۸. پیشین، بند ۲۹ و ۳۵.

بیانیه‌های کتبی کمتر از ۵۰۰ کلمه برای توزیع در میان اعضا تنظیم نمایند.^{۴۹} با این حال این دسته از سازمان‌ها صرفاً قادر خواهند بود در خصوص مسائل خاصی اظهارنظر نمایند.^{۵۰} و در نهایت سازمان‌های غیردولتی در گروه راستر صرفاً از دستورهای کاری موردی شورا و نهادهای فرعی‌اش در حوزه‌هایی مطلع می‌شوند که در قلمرو فعالیت و صلاحیت آنهاست.^{۵۱} سازمان‌های غیردولتی عضو گروه راستر صرفاً به درخواست شورا یا نهادهای فرعی‌اش مورد مشورت قرار می‌گیرند.^{۵۲} قطعنامه ۱۹۹۶/۳۱ به سازمان‌های غیردولتی در هر سطحی مجوز این را می‌دهد که با کارمندان دبیرخانه به مشاوره و تبادل اطلاعات پردازند.^{۵۳} در همین راستا دبیرکل می‌تواند به این سازمان‌ها مجوز این را بدهد تا از ابزار، دفاتر و تسهیلات ملل متحد در راستای اهدافی که برایشان تعریف شده استفاده نمایند.^{۵۴}

مبحث دوم

بررسی رویه موجود در نحوه تعامل سازمان‌های غیردولتی و سازمان جهانی تجارت

گفتار نخست: رویه تعامل سازمان‌های غیردولتی با سازمان جهانی تجارت

غالباً یک تمایز آشکار میان شیوه‌هایی که سازمان‌های غیردولتی بر اساس آنها در سند مؤسس یا اسناد حقوقی فرعی سازمان به همکاری با سازمان خواهد پرداخت و رویه عملی مشارکت سازمان‌های غیردولتی در فعالیت‌های آن سازمان یا تعهد آن سازمان نسبت به سازمان‌های غیردولتی وجود دارد. مثالی قابل توجه در ارتباط با این تمایز نحوه تعامل و مشارکت سازمان‌های غیردولتی با صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی است. همانگونه که گفته شد، چنین ارتباطی در هیچ‌یک از

۴۹. بند ۵ ماده ۳۱.

۵۰. پیشین، بند ۳۰.

۵۱. پیشین، بندهای ۲۷ و ۲۹.

۵۲. پیشین، بند ۲۴.

۵۳. با استناد به بند ۶۵ این مشورت متقابل می‌تواند به درخواست سازمان غیردولتی یا به درخواست دبیرکل صورت گیرد. همچنین با استناد به بند ۶۶، دبیرکل ملل متحد می‌تواند یک سازمان غیردولتی خاص را مأمور گردآوری اطلاعات یا مطالعه موردی در یک زمینه خاص و تنظیم تحقیقی در آن خصوص نماید.

۵۴. پیشین، بند ۶۷.

اسناد حقوقی دو نهاد مذکور وجود ندارد، با این حال، چنین مشارکتی در عالم واقع، هرچند به‌طور محدود، واقعیتی انکار ناپذیر است. به علاوه، حتی مشارکت سازمان‌های غیردولتی در فعالیت‌های سازمان ملل نیز بسیار بیش از چیزی است که در قطعنامه ۱۹۹۶/۳۱ شورای اقتصادی و اجتماعی به عنوان رویه مجاز برای مشارکت غیررسمی سازمان‌های غیردولتی در کار کمیته‌های اصلی مجمع عمومی و بسیاری از نهادهای فرعی و حتی برخی نشست‌های خاص مجمع است، می‌باشد.^{۵۵}

در عمل، اشکال و صور اصلی ارتباط سازمان جهانی تجارت با سازمان‌های غیردولتی در حال حاضر بدین نحو است: حضور در نشست‌های رسمی فراگیر در کنفرانس وزرا، سمینارهای عمومی و گردهمایی‌های سازمان جهانی تجارت در ارتباط با موارد خاص، دسترسی به اطلاعات سازمان، تبادل یافته‌های غیررسمی سازمان‌های غیردولتی، موقعیت‌های مبادله اطلاعات، نشست‌های غیررسمی با سازمان‌های غیردولتی، شکل‌گیری نهادهای مشورتی غیررسمی سازمان‌های غیردولتی، و حضور در فرایند حل و فصل اختلاف.

۱- حضور در نشست‌های فراگیر کنفرانس وزرا

در حالی که دستورالعمل‌های سال ۱۹۹۶ بندی را به این مورد اختصاص نداده است، شورای عمومی در خاتمه نخستین اجلاس کنفرانس وزرای سازمان جهانی تجارت در دسامبر ۱۹۹۶ در سنگاپور، چنین تصمیم گرفت که سازمان‌های غیردولتی می‌توانند در اجلاس رسمی فراگیر کنفرانس وزیران حضور داشته باشند. از سوی دیگر نیز به این نتیجه رسید که یک مرکز سازمان غیردولتی برای تشکیل جلسات و کارگروه‌های آموزشی سازمان در کنار کنفرانس رسمی مرکزی در سنگاپور به عنوان تسهیلات لازم برای سازمان ترتیب داده شود. با وجود این ۱۰۸ سازمان غیردولتی که در نخستین اجلاس کنفرانس وزرا شرکت کردند، دارای مقام مشورتی یا نظارتی نبوده و قادر به ارائه بیانیه‌ای شفاهی یا تقدیم لایحه‌ای کتبی در جلساتی که در آن حضور داشتند نبودند. از اجلاس سنگاپور به این سو، تعداد سازمان‌های غیردولتی شرکت‌کننده در جلسات فراگیر کنفرانس، به استثنای نشست دوحه^{۵۶} ۲۰۰۱ به نحو قابل توجهی افزایش یافته است.^{۵۷} در اجلاس کنفرانس وزرای سال ۲۰۰۵ در هنگ‌کنگ، تعداد سازمان‌های مجاز به شرکت از مرز ۱۰۶۵ سازمان نیز تجاوز

55. See Office of the President of the Millennium Assembly, 55th session of the United Nations General Assembly, <http://www.un.org/ga/president/55/speech/civilsociety1.htm>, paras 13-20 (17 August 2008).

56. فقدان تسهیلات محلی در شهر دوحه مانع از حضور تعداد فراوانی از این سازمان‌ها در اجلاس سازمان شد.

57. در اجلاس ژنو سال ۱۹۹۸ این تعداد به ۱۲۸، در اجلاس سیاتل ۱۹۹۹ به ۶۸۶، در اجلاس دوحه به ۳۷۰ و در اجلاس کانکن ۲۰۰۳ به ۷۹۵، و در اجلاس هنگ‌کنگ ۲۰۰۵ به ۸۳۶ سازمان رسید.

کرد که از این میان ۸۳۶ سازمان عملاً حضور یافتند.^{۵۸}

گرچه حضور سازمان‌های غیردولتی در جلسات فراگیر کنفرانس وزرا در حال حاضر در رویه به خوبی پذیرفته شده است، با این حال هنوز هم ترتیبات و مقررات حقوقی خاصی در این زمینه از تصویب سازمان نگذشته و برای هر نشست کنفرانس وزرا، شورای عمومی مجوز و کیفیت حضور این سازمان‌ها را مشخص می‌کند.^{۵۹}

در سال ۲۰۰۸، دبیرکل سازمان جهانی تجارت، پروژه‌ای آزمایشی را طراحی کرد که بر اساس آن نمایندگان سازمان‌های غیردولتی در قلمرو سرزمینی ژنو مجوز شخصی و دستیابی موردی به ساختمان‌های سازمان را می‌یافتند. هرچند این امر مجوزی برای حضور نمایندگان در نشست‌های سازمان فراهم نمی‌آورد و صرفاً برای استفاده از تسهیلات سازمان در زمان اجلاس محسوب می‌شد،^{۶۰} با این حال خود زمینه‌ای برای حضور مؤثرتر و گسترده‌تر سازمان‌های غیردولتی در سازمان جهانی تجارت قلمداد می‌گردد.

۲- سمینارهای عام و اجتماعات

آنگونه که در دستورالعمل‌های ۱۹۹۶ آمده است، نشست‌ها و گردهمایی‌هایی برای اعضا از سوی دبیرکل در خصوص مسائل مختلف در اواخر دهه ۱۹۹۰ ترتیب داده شد. سه نشست از این نشست‌ها به مباحث تجارت و محیط زیست، تجارت و توسعه و تسهیلات تجاری اختصاص یافت.^{۶۱} این سه اجلاس که در قالب نشست‌های فراگیر با حضور صدها شرکت‌کننده برگزار گردید، به واسطه عدم تمرکز مناسب بر مسائل کلیدی و اکتفاء به برخی تصمیم‌گیری‌های کلی با انتقادات فراوانی روبرو شد.^{۶۲} در پاسخ به این انتقاد در سال ۲۰۰۰، سازمان شکل این اجتماعات را به نشست‌های دو یا سه ساله‌ای به بحث در خصوص مسائل فنی و تکنیکی در حوزه‌های مختلف کاری سازمان، با حضور اعضای داوطلب سازمان تغییر داد.

از سال ۲۰۰۵، دیگر سازمان‌های کتلی بر مسائل مورد بحث در سازمان، یا انتخاب سخنرانان،

58. See WTO, 'NGO Participation in Ministerial Conference was Largest Ever', 6 October 2003, http://www.wto.org/english/news_e/news03_e/ngo_minconf_6oct03_e.htm (visited 8 February 2004); WTO, 'NGO Attendance to the WTO Sixth Ministerial Conference', http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min05_e/list_ngo_hk05_e.pdf (12 October 2006).

59. See WTO Ministerial Conference, 'Procedures Regarding Registration and Attendance of Non-Governmental Organizations at the Sixth Session of the Ministerial Conference', WT/MIN(05)/INF/6, Adopted on 1 June 2005.

60. Peter Van den Bossche, *op. cit.*, p.728.

61. See WTO, 'Relations with Non-Governmental Organizations/Civil Society', http://www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/intro_e.htm (1 November 2005).

62. Gabrielle Marceau and Peter N. Pedersen, 'The World Trade Organization and Civil Society', 33 *Journal of World Trade* 5 (1999), p. 18.

گروه‌ها یا سایر شرکت‌کنندگان ندارد^{۶۳} و عمدتاً به ترتیب و تسهیل تدارکات لازم برای شرکت کنندگان و ارائه کمک‌های مالی به متقاضیان از کشورهای در حال توسعه محدود می‌شود. گرچه سازمان در ارائه زمینه‌های کلی مباحث پیشنهادهایی ارائه می‌دهد با این حال، عمدتاً، این خود سازمان‌های غیردولتی هستند که نظر سازمان را به حوزه خاص یا موضوع مشخصی جهت بحث و تبادل نظر جلب می‌کنند.^{۶۴}

در گردهمایی عمومی چهارم و پنجم اکتبر ۲۰۰۷، در خصوص «چگونگی کمک سازمان جهانی تجارت در مهار جهانی شدن» پاسکال لمی، دبیرکل سازمان در سخنرانی مقدماتی خود اظهار داشت: «امروز بیش از ۱۷۵۰ شرکت‌کننده از سراسر جهان در این محل حضور یافته‌اند تا در خصوص مسأله مهمی به نام «جهانی شدن» که دغدغه‌ای جهانی است به تبادل نظر بپردازند. این امر از این واقعیت سرچشمه می‌گیرد که سازمانی که عنوان سازمان جهانی تجارت رأیدک می‌کشد و متولی واقعی مدیریت تجارت در سطح جهان است، باید تا جای ممکن با حجم وسیعی از مخاطبان خود در سطح جهان ارتباط برقرار نماید تا بهتر به بررسی و ارزیابی خواسته‌ها و نیازهای آنها بپردازد. حضور سازمان‌های غیردولتی متعدد از حوزه‌های محیط زیست، اقتصاد، حقوق بشر، مدافعان حقوق کارگران، نمایندگان جامعه تجار، روزنامه‌نگاران، حقوقدانان و حتی نمایندگان جامعه دانشگاهی در یک گردهمایی با دغدغه‌هایی مشترک، اتفاق خجسته‌ای بود.^{۶۵} مهم‌ترین مباحثی که در این اجلاس مورد بررسی قرار گرفت در چهار قالب کلی قابل طبقه‌بندی بودند: الف) حکمرانی مطلوب، ب) انسجام میان سطوح ملی و بین‌المللی و میان نهادهای مختلف ملی و بین‌المللی در اتخاذ سیاست‌های مشترک تجاری، ج) رشد اقتصادی و نقش تجارت به عنوان ابزاری در تحقق توسعه، د) توسعه پایدار.

با این حال آنچه نباید از نظر دور داشت این واقعیت است که به نظر می‌رسد چنین اجتماعاتی،

63. See Pascal Lamy, 'Keynote Address to the WTO Public Forum', 4 October 2007, http://www.wto.org/english/news_e/sppl_e/sppl73_e.htm (10 February 2008).

۶۴. در اجلاس موفق مه ۲۰۰۴، با عنوان «فصول مشترک چندجانبه‌گرایی» بیش از ۱۲۰۰ شرکت‌کننده ثبت نام و ۱۵۰ سخنران حضور یافتند که به بررسی مسائلی چون ارائه پیشنهادهایی برای کشورهای در حال توسعه در حوزه کشاورزی، آزادسازی تجارت، توسعه پایدار، محیط زیست و تنوع فرهنگی، همکاری‌های جنوب - جنوب و چالش‌های موجود در موافقتنامه‌های تجاری منطقه‌ای پرداختند. برای اطلاعات بیشتر نک:

Alex Lofthouse and Florencia Jubany, Report for International Trade Canada on WTO Public Symposium 'Multilateralism at the Crossroads' (June 2004), <http://www.dfait-maeci.gc.ca/tna-nac/WTO-NGO-en.asp> (1 November 2005).

65. See WTO, 'Lamy: Civil Society is Influencing the WTO Agenda', 4 October 2007, www.wto.org/english/news_e/sppl_e/sppl73_e.htm (4 October 2007).

عمدتاً نتایج خاص و چشمگیری مانند بیانیه‌های نهایی کنفرانس وزرا یا شورای عمومی به همراه ندارند و صرفاً زمینه لازم برای تعامل بیشتر در آینده را فراهم می‌سازد.

۳- دسترسی به اطلاعات سازمان

از آنجا که سازمان‌های غیردولتی قادر به حضور در نشست‌های رسمی نهادهای سازمان جهانی تجارت نیستند، همکاری و تعامل میان سازمان‌های غیردولتی و این سازمان منوط به اطلاع از صورت جلسات و شرح مذاکرات صورت گرفته و تحلیل و ارزیابی آنهاست. به موازات دستورالعمل‌های سال ۱۹۹۶، شورای عمومی شیوه‌هایی عملی برای برداشتن موانع موجود در اطلاع‌رسانی و انتشار این اسناد، از جمله تلاش در کاهش تعداد اسناد محرمانه یا دسترسی به اسناد پیش از مدت زمان قبلی یعنی ۶ تا ۱۲ هفته از صدور اسناد، طراحی کرد. با این حال، عملی شدن این تصمیمات تا زمان حاضر جز در موارد استثنایی صورت نپذیرفته است.^{۶۶}

۴- فرصت تبادل اطلاعات

از سال ۱۹۹۸ به این سو، در وبسایت سازمان جهانی تجارت صفحه‌ای به تعامل سازمان‌های غیردولتی با سازمان اختصاص داده شده است.^{۶۷} این صفحه مشتمل بر اطلاعاتی در خصوص فعالیت و نحوه فعالیت سازمان با سازمان‌های غیردولتی (مثل اجتماعات و گروه‌هایی‌ها و مانند اینها) و نحوه مشارکت سازمان‌های غیردولتی در جلسات قبلی و جلسات آتی کنفرانس وزیران است.^{۶۸}

به علاوه، دبیرکل سازمان، و به‌ویژه دایره روابط خارجی سازمان، از سال ۱۹۹۸، لیستی از نحوه تعامل و دامنه آن با سازمان‌های غیردولتی تهیه و تنظیم می‌نماید. این لیست در اختیار دولت‌های عضو و کلیه سازمان‌های درگیر قرار داده می‌شود.^{۶۹} این ابتکار خود زمینه لازم برای تبادل اطلاعات را فراهم می‌آورد و بستر مناسبی برای آگاهی از آخرین تحولات صورت گرفته در این خصوص خواهد بود.

66. Decision of General Council, 'Procedures for the Circulation and De-restriction of WTO Documents', WT/L/452, Adopted on 16 May 2002. See, 'Explanatory Report of Old and New Procedures', http://www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/derestr_explane_e.htm (17 August 2008).

67. See WTO, 'For NGOs', http://www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/ngo_e.htm (17 August 2008).

68. Peter Van den Bossche, p.733.

69. See http://www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/pospap_e.htm (17 August 2008).

۵- نشست‌های غیررسمی با سازمان‌های غیردولتی

دستورالعمل‌های ۱۹۹۶ به بررسی امکان ملاقات و تبادل نظر میان شوراهاى سازمان جهانی تجارت و کمیته‌های آن به‌طور غیررسمی برای ملاقات با سازمان‌های غیردولتی اشاره می‌کند. با این حال، هیچ شیوه نوشته شده معینی بر نحوه و چگونگی این تعامل حاکم نیست. در عمل، بیشترین سازمان‌های غیردولتی که از این سازکار بهره‌مند می‌شوند، سازمان‌های غیردولتی مستقر در مقر سازمان جهانی تجارت‌اند. ملاقات‌هایی مشابه نیز میان سازمان‌های غیردولتی و دبیرکل سازمان جهانی تجارت در زمینه‌های مختلف روی می‌دهد، اما هیچگونه برنامه رسمی و دقیق از پیش تعریف شده‌ای در خصوص نحوه و کیفیت این نشست‌ها وجود ندارد.

به علاوه، دبیرکل سازمان جهانی تجارت، در هر سال، سه یا چهار بار، برنامه‌هایی آموزشی یا ترویجی برای سازمان‌های غیردولتی ترتیب می‌دهد. در سال ۲۰۰۷، دبیرکل سازمان جهانی تجارت، برنامه‌هایی از این دست با رعایت نوعی اولویت‌بندی ارائه داد که عمدتاً در حاشیه مسائل مطروحه در نشست دوحه بود، و برنامه دقیق و جامع دیگری هنوز از سوی دبیرکل ارائه نشده است.^{۷۰}

۶- نهاد مشورتی غیررسمی سازمان‌های غیردولتی

سازمان جهانی تجارت برخلاف برخی سازمان‌های بین‌المللی دیگر، مانند برنامه توسعه ملل متحد و بانک جهانی، فاقد یک نهاد دائمی است که از خلال آن نوعی گفت‌وگو رسمی میان اعضای سازمان و جامعه مدنی (که سازمان‌های غیردولتی نمایندگان آن محسوب می‌شوند) صورت پذیرد. با این حال در سال ۲۰۰۳، دبیرکل وقت سازمان جهانی تجارت، در اقدامی نوآورانه به تأسیس یک نهاد مشورتی غیررسمی سازمان‌های غیردولتی و یک نهاد غیررسمی مشورتی در امور تجاری مبادرت نمود. با این حال، هر دو نهاد، نهادهایی غیررسمی محسوب می‌شدند زیرا بر اساس دستورالعمل‌های سال ۱۹۹۶، دبیرکل مجوز تأسیس یک نهاد رسمی ویژه در چارچوب سازمان را نداشت.

نهاد مشورتی غیررسمی سازمان‌های غیردولتی، مرکب از ۱۰ نماینده از سازمان‌های غیردولتی برای برقراری رابطه‌ای گفت‌وگویی میان دبیرکل سازمان (و نه اعضای سازمان) و سازمان‌های غیردولتی سراسر جهان در عالیترین سطح بود^{۷۱} و مهم‌ترین کارویژه این نهاد مشورتی، مشورت با دبیرکل

70. See WTO, 'First Series of Issue-specific Dialogues with Civil Society Organized by the WTO Secretariat', http://www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/ngo_dialogue_e.htm (20 November 2007).

71. See WTO Reporter, 17 June 2003, <http://www.tradeobservatory.org/headlines.cfm?refID=18358> (17 February 2008).

سازمان در خصوص مسائل زیربط سازمان و توجه به دغدغه‌های جامعه مدنی در خصوص تجارت بین‌الملل برای عضویت در سازمان جهانی تجارت بود.^{۷۲}

۷- عضویت در سازکار حل و فصل اختلافات سازمان جهانی تجارت

یکی از مهم‌ترین کارویژه‌های سازمان جهانی تجارت، حل و فصل موفقیت‌آمیز اختلافات میان اعضاء سازمان جهانی تجارت است. عمدتاً هم اعضای دولت‌های توسعه‌یافته و هم دولت‌های در حال توسعه از این سازکار استفاده می‌کنند. تعداد قابل توجهی از اختلافاتی که تا به امروز به هیأت‌های حل اختلاف سازمان ارجاع شده‌اند، در حوزه مسائل زیست‌محیطی، سلامت و بهداشت عمومی و مسائل مرتبط با حوزه محصولات بیوتکنولوژی بوده است.^{۷۳} هرچند، مشورت، رسیدگی از سوی هیأت‌های زیربط، و تجدیدنظر در مرحله فرجام به‌طور کلی به‌طور محرمانه صورت می‌پذیرد و این بر خلاف شیوه‌ای است که در بسیاری محاکم بین‌المللی دیگر مانند دیوان بین‌المللی دادگستری^{۷۴} یا دیوان حقوق دریاها^{۷۵} صورت می‌پذیرد، با این حال بسیاری از اعضای سازمان همچنان معتقد به ضرورت رسیدگی در دیوان به نحو علنی و عمومی هستند.^{۷۶} در همین راستا برای نخستین بار هیأت رسیدگی سازمان در سپتامبر و اکتبر سال ۲۰۰۶، در جریان رسیدگی به پرونده‌ای، به درخواست طرف‌های اختلاف (ایالات متحده، کانادا، اتحادیه اروپا) اجازه پخش اخبار نشست‌هایش را صادر نمود.^{۷۷}

در گزارش اجلاس ۲۰۰۷ در وارویک با عنوان «رژیم تجارت چندجانبه: مسیر پیش رو کدامست؟» از هیأت‌های فرجام‌خواسته شد تا بیشتر به مسائلی مانند استفاده از سازمان‌های

72. Peter Van den Bossche, *op. cit.*, p.736.

73. See, United States -- Standards for Reformulated & Conventional Gasoline (US -- Gasoline), WT/DS2; United States -- Import Prohibition of Certain Shrimp & Shrimp Products (US -- Shrimp), WT/DS58; Brazil -- Measures Affecting Imports of Retreaded Tyres (Brazil -- Retreaded Tyres), WT/DS332; European Communities -- Measures Concerning Meat and Meat Hormones (EC -- Hormones), WT/DS26; European Communities -- Measures Affecting Asbestos & Asbestos-Containing Products (EC -- Asbestos), WT/DS135; European Communities -- Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products (EC -- Approval & Marketing of Biotech Products), WT/ DS291; Canada -- Continued Suspension of Obligations in the EC -- Hormones Dispute (Canada -- Continued Suspension), WT/DS321; United States -- Continued Suspension of Obligations in the EC -- Hormones Dispute (US -- Continued Suspension), WT/DS320; European Communities -- Regime for the Importation, Sale & Distribution of Bananas (EC -- Bananas III), WT/DS27; and European Communities -- Conditions for the Granting of Tariff Preferences to Developing Countries (EC -- Tariff Preferences), WT/DS246.

۷۴. ماده ۴۶ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری.

۷۵. بند ۲ ماده ۲۶ اساسنامه دیوان بین‌المللی حقوق دریاها.

76. Warwick Commission, *The Multilateral Trade Regime: Which Way Forward?*, Report of the First Warwick Commission (Warwick: University of Warwick 2007) 34.

77. WTO, 'Hormones Panels to open Proceedings with Parties to the Public', 4 August 2005, http://www.wto.org/english/news_e/news05_e/news05_e.htm (8 August 2007).

غیردولتی به عنوان «یاور دادگاه»^{۷۸} متوسل شوند و چنین اظهار نظر شد که بر اساس کمیسیون وارویک، که مجوزی برای حضور سازمان‌های غیردولتی است، حضور این سازمان‌ها منفعت فراوانی در شناسایی ماهیت و چگونگی قضیه و تسهیل در جهت ایجاد شفافیت و کمک به حل اختلاف، خواهد داشت.^{۷۹} به زعم کمیسیون وارویک، این امر به‌خصوص در دعاوی مبتنی بر ارزش‌ها و متغیرهای اقتصادی از اهمیت فراوانی برخوردار است، علاوه بر آنکه کمیسیون، هراس اعضای سازمان از اینکه اختلاف متأثر از حضور یاوران دادگاه به مسیر خاصی هدایت شود را با توجه به تجربه دهه‌های گذشته بی‌مورد دانست.^{۸۰} هرچند نباید از نظر دور داشت که اظهارات سازمان‌های غیردولتی در این چارچوب تعهدی برای هیأت‌های رسیدگی کننده به همراه نخواهد داشت، به عبارتی رویه موجود در این خصوص تا امروز چنین بوده است که عمدتاً صرفاً در صورتی که چنین اظهاراتی بخشی لاینفک از دادخواست طرفین اصلی دعوا باشند، قطعاً مورد توجه

78. Amicus curiae

79. Warwick Commission, *The Multilateral Trade Regime: Which Way Forward?*, Report of the First Warwick Commission (Warwick: University of Warwick 2007) 33.

۸۰ در واقع دیوان بین‌المللی دادگستری نیز مقرر صریحی در خصوص پذیرش و توجه به اظهارات سازمان‌های غیردولتی به‌طور رسمی ندارد. تنها مواد ۳۴ (در خصوص شرکت سازمان‌های بین‌المللی) و ماده ۶۲ (حضور ثالث) و مواد ۶۲ و ۶۳ (در خصوص حضور کارشناسان و متخصصان) در این خصوص قابل توجه‌اند. با این حال، رویه‌ای که از سوی دیوان بین‌المللی دادگستری در سال ۲۰۰۱ با بیانیه‌ای کتبی که از سوی سازمان‌های غیردولتی بین‌المللی، رأساً از سوی خودشان اتخاذ شده است، مبین مجوز چنین حضوری است، هرچند این امر هم به نظرات مشورتی دیوان منحصر می‌شود. البته چنین اظهارات یا بیاناتی جزئی از پرونده محسوب نخواهند شد. نک:

Practice Direction XII, <http://www.icj-cij.org/documents/index.php? p1=4&p2=4&p3=0> (as amended on 6 December 2006).

سایر محاکم و دیوان‌های بین‌المللی مانند دیوان کیفری حقوق دریاها، دیوان اروپایی حقوق بشر، از پذیرش بیانات سازمان‌های غیردولتی یا افراد در دعوی که خود ذینفع محسوب می‌شوند، امتناع کرده‌اند، بر اساس مواد ۷۷ تا ۸۱ قواعد دیوان بین‌المللی حقوق دریاها، دیوان می‌تواند از افراد یا کارشناسان و متخصصین و همچنین بر اساس ماده ۸۲ از سازمان‌های غیردولتی و بر اساس ماده ۴۰ اساسنامه دیوان اروپایی حقوق بشر از همین نهادها استفاده نماید. نک:

<http://curia.europa.eu/en/instit/txtdocfr/index.htm>.

این در حالی است که عموماً محاکم کیفری بین‌المللی و دادگاه‌های منطقه‌ای حقوق بشر، مجوز این را دارند که از هر سازمان، دولت یا شخصی بخواهند تا در برابر دیوان حاضر شده و به بیان برخی توضیحات در خصوص برخی مسائل موجود بپردازد. ماده ۱۰۳ قواعد رسیدگی دیوان کیفری بین‌المللی، ماده ۷۴ قواعد رسیدگی محکمه کیفری یوگسلاوی سابق، ماده ۷۴ قواعد رسیدگی محکمه کیفری رواندا، ماده ۷۴ قواعد محکمه کیفری سیرالئون در همین خصوص است. نک:

Tullio Treves, Marco Frigessi di Rattalma, Attila Tanzi, Alessandro Fodella, Cesare Pitea, and Chiara Ragni (eds), *Civil Society, International Courts and Compliance Bodies*, (Cambridge: Cambridge University Press 2004), p. 338.

قرار خواهند گرفت.^{۸۱} این در حالی است که هیچگونه کنسانسوسی در خصوص استفاده از سازمان‌های غیردولتی در سازمان جهانی تجارت به عنوان یاوران قاضی در مرحله فرجام وجود ندارد. در واقع این امر به اختیار مطلق هیأت فرجام گذاشته شده است که اجازه حضور سازمان‌های غیردولتی در قضیه را صادر نماید و همچنین قواعد آیین دادرسی لازم در این خصوص را تعیین کند. هرچند تا امروز رویه‌ای از هیأت‌های فرجامی در توجه به این مسأله - مادامی که اظهارات جزئی از دادخواست اصلی طرفین نبوده است، وجود ندارد - به زعم هیأت فرجام، اظهارات سازمان‌های غیردولتی در قالب یاوران دادگاه، صرفاً مسأله‌ای شکلی است که الزاماً پاسخی شکلی به همراه دارد، در حالی که از حیث سایر ارکان، اظهارات چنین سازمان‌هایی در قابل یاوران دادگاه، مسأله‌ای ماهوی است که تصمیم‌گیری در خصوص آن در شورای عمومی سازمان یا با حضور دولت‌های عضو، با عنوان ماهوی قابل بررسی است.^{۸۲}

دو نکته مهم در خصوص امکان حضور سازمان‌های غیردولتی در سازکار حل و فصل اختلافات سازمان جهانی تجارت باید در نظر گرفته شود. نخست، متعاقب ماده ۱۳ سازکار حل و فصل اختلاف، هیأت‌رسیدگی کننده دارای این حق است که از هر فرد یا نهادی که مناسب می‌داند هرگونه اطلاعات یا توصیه فنی لازم برای رسیدگی مقتضی را بپذیرد. با این وصف، هیأت‌های رسیدگی کننده قادر خواهند بود تا اطلاعات خود را از طریق سازمان‌های غیردولتی به دست آورند. با این حال، ضرورت‌های اعمال «قواعد رسیدگی»^{۸۳} در سازکار حل اختلاف و به خصوص ضرورت استقلال و بی‌طرفی بر کلیه شیوه‌های کسب اطلاعات از سوی هیأت‌ها حاکم است.^{۸۴} دوم اینکه، به خصوص پس از تصمیم هیأت فرجام در قضیه موزها، هیأت به این نتیجه رسید که طرفین و اشخاص ثالث، خود مختارند که از چه ترکیبی در هیأت‌های رسیدگی کننده و هیأت‌های فرجام استفاده کنند.^{۸۵} بنابراین، طرفین اختلاف یا ثالث می‌توانند در ترکیب خود از سازمان‌های غیردولتی

81. Lin Zhengling, Brief Comment, "Note and Essay An Analysis of the Role of NGOs in the WTO", *Chinese Journal of International Law*, no. 3, 2004, p. 495.

82. Padideh Ala, "Judicial Lobbying at the WTO: The debate over the use of amicus curiae briefs and the U.S. experience", 72 *Yale LJ* (1963), p. 33.

83. Rules of Conduct.

۸۴ بند اول ماده ۴ قواعد رسیدگی.

85. European Communities -- Regime for the Importation, Sale & Distribution of Bananas (EC -- Bananas III), WT/DS27, para. 10.

دیوان فرجام در این قضیه صرفاً با بحث آزادی طرفین در اظهارنظر برای تصمیم‌گیری در خصوص ترکیب هیأت‌هایشان در هیأت فرجام موافق بود. با این حال، منطق حاکم بر این تصمیم در قضیه ترکیب نشست‌های هیأت‌های رسیدگی نیز قابل اعمال است. از آنچه در این قضیه به آن اشاره شد، صراحتاً در هیأت رسیدگی در قضیه اندونزی استفاده گردید.

Panel Report, Indonesia -- Certain Measures Affecting the Automobile Industry, WT/DS54/R, WT/DS55/R,

استفاده کنند و منعی در این خصوص وجود ندارد.^{۸۶}

به‌طور کلی می‌توان حضور سازمان‌های غیردولتی در سازکار حل اختلاف سازمان را به دو شیوه توجیه کرد. نخست، ماهیت نسبتاً محدود سازکار حل اختلاف سازمان منجر به تضعیف اعتماد عمومی به اعمال انصاف و قاطعیت تصمیمات سازمان می‌شود. نتیجه آنکه سازکار حل اختلاف هرگز بدون حضور سازمان‌های غیردولتی که فارغ از سازکار دولتی است، قادر نخواهد بود به این محدودیت به گونه‌ای پایان دهد که به انصاف و قطعیت تمام نزدیک باشد. با این وصف، هم مشروعیت تصمیم‌گیری‌های میان دولت‌ها با حضور بازیگران غیردولتی تقویت می‌شود و هم انعطاف‌پذیرتر خواهد بود.^{۸۷} دوم، اعطای مجوز به سازمان‌های غیردولتی در ارجاع قضیه به هیأت‌های رسیدگی جنبه سازندگی نیز دارد. در قضایایی که ماورای امور تجاری محض است، یعنی در مواردی که مسائل زیست‌محیطی یا سایر مسائل تکنیکی و فنی در قضایا مطرح می‌شود، دیدگاه‌های سازمان‌های غیردولتی، می‌تواند بسیار کارآمد و روشن‌گر باشد و به اتخاذ تصمیماتی مناسبتر از سوی هیأت‌های رسیدگی بیانجامد. به عبارتی، حضور سازمان‌های غیردولتی می‌تواند به زدودن ابهامات و کاهش ضریب اتخاذ تصمیمات اشتباه در سازمان ختم شود.^{۸۸}

گفتار دوم: قواعد و سازکارهای حاکم بر گزینش سازمان‌های غیردولتی در

سازمان جهانی تجارت

بیشتر سازمان‌های غیردولتی به مشارکت در سیاست‌گذاری، اجرای سیاست‌ها، نظارت، و حضور در سازکارهای حل و فصل اختلافات سازمان‌های بین‌المللی بین‌الدولی تمایل دارند.^{۸۹} سازمان‌های بین‌المللی بین‌الدولی نیز به دلایل معقولی، به همکاری با برخی از سازمان‌های غیردولتی برای مدیریت بهتر فعالیتشان تمایل دارند. در همین زمان، تمایلی به همکاری با برخی سازمان‌های غیردولتی که بالقوه در راستای تحقق اهدافشان به آنها فایده‌ای نمی‌رسانند، ندارند. با این وصف، انتخاب از میان حجم عظیمی از سازمان‌های غیردولتی برای هر سازمان بین‌المللی اهمیت و ضرورت خاصی دارد. چنین انتخابی، متضمن این است که تنها سازمان‌های غیردولتی که به

WT/DS59/R, WT/DS64/R, and Corr.1, 2, 3, and 4, Adopted on 23 July 1998, para 14.1.

86. WTO Panel Report, Korea -- Anti-Dumping Duties on Imports of Certain Paper from Korea (Korea -- Certain Paper), WT/DS312/R, Adopted on 28 November 2005, paras 7.10 and 7.11.

87. Kevin Stairs & Peter Taylor, *Non-Governmental Organizations and the Legal Protection of the Oceans: A Case Study*, *The International Politics of the Environment* (1992), 110-134.

88. David A. Wirth, "Reexamining Decision-Making Processes in International Environmental Law", 79 *Iowa L. Rev.* (1994), pp. 769-790.

89. Van den Bossche, *op. cit.*, p. 743.

سیاست‌گذاری‌ها، اجرای سیاست‌ها، و پیشبرد اهداف نظارتی و کنترلی سازمان کمک‌شایانی می‌کند، از حقوق و مزایای خاص عضویت در سازمان برخوردارند.

برای تحقق این هدف، تعدادی از سازمان‌های بین‌المللی، و به‌ویژه سازمان ملل متحد، قواعدی را برای اعتبارگذاری سازمان‌های غیردولتی تشریح کرده است. این قواعد عبارتند از: قواعد ماهوی که پیش شرط‌های لازم برای اعتبار بخشیدن به سازمان‌های غیردولتی را فراهم می‌کند و قواعد شکلی که به تصمیم‌گیری در خصوص اعتبار و نظارت بعدی سازمان‌هایی می‌پردازد که همچنان معتبر تلقی می‌شوند.^{۹۰}

قطعه‌نامه ۱۹۹۶/۳۱ در خصوص «مراودات مشورتی ملل متحد و سازمان‌های غیردولتی» نیز متضمن اعمال پیش‌شرط‌های لازم برای احراز مقام مشورتی از سوی سازمان‌های غیردولتی است. متعاقب این قطعه‌نامه، فعالیت‌های یک سازمان غیردولتی در مرحله نخست باید در ارتباط با مسائلی باشد که در قلمرو صلاحیتی شورا و ارگان‌های فرعی آن قرار دارد.^{۹۱} باید اثبات شود که برنامه سازمان دارای ارتباط مستقیم با ملل متحد است و می‌تواند در مأموریت‌های ملل متحد به ایفای نقش بپردازد.^{۹۲} اهداف و مقاصد سازمان غیردولتی باید با روح، هدف و اصول ملل متحد منطبق باشد.^{۹۳} دوم، علاوه بر این سازمان‌های غیردولتی باید در حوزه صلاحیتی که برایشان به رسمیت شناخته شده، فعالیتی مستمر و پایدار داشته باشند.^{۹۴} سوم، سازمان غیردولتی باید دارای یک مقر و یک دفتر اجرایی، یک اساسنامه مشخص و یک ساختار درونی مسؤول و همچنین قدرت و نفوذ لازم بر اعضایش باشد.^{۹۵} چهارم، در خصوص منابع مالی سازمان، منابع اصلی و عمده سازمان باید از سوی وابستگان ملی یا افراد خصوصی تأمین شوند.^{۹۶} و سرانجام، یک سازمان غیردولتی باید تصدیق نماید که درخواست متقاضی کسب وضعیت مشورتی در سازمان، دست کم دو سال پس از به رسمیت شناخته شدن حیات قانونی‌اش صورت گرفته است.^{۹۷}

90. Anton Vedder (ed), *NGO Involvement in International Governance and Policy (Sources of Legitimacy)*, Martinus Nijhof Pub., Boston, 2007, pp. 152-154.

۹۱. بند یک قطعه‌نامه، همان.

۹۲. بندهای ۳ و ۸ پیشین.

۹۳. بند ۲ پیشین.

۹۴. بند ۹ پیشین.

۹۵. بندهای ۱۰ و ۱۲ پیشین.

۹۶. بند ۱۳ پیشین.

۹۷. قسمت ۸ بند ۶۱ پیشین.

سازمان غیردولتی که دارای مقام مشورتی خاص یا عام از سوی شورای اقتصادی و اجتماعی است، متعهد به ارائه گزارش‌هایی از عملکرد چهارساله خود می‌باشد.^{۹۸} این گزارش چهارساله، این امکان را به کمیته می‌دهد تا به بررسی این امر بپردازد که آیا سازمان غیردولتی معیارهای ماهوی و شکلی لازم برای دارا شدن مقام مشورتی را داراست یا این معیارها را از دست داده است. در صورتی که کمیته چنین تشخیص دهد، وضعیت را به شورای اقتصادی و اجتماعی اطلاع خواهد داد و شورا نیز مقام مشورتی سازمان‌یافته را به حالت تعلیق در خواهد آورد.^{۹۹}

در مغایرت شدید با قواعد اعتباری شکلی و ماهوی مصوب شورای اقتصادی و اجتماعی، حقوق سازمان جهانی تجارت، فاقد مقرره‌ای صریح است که تضمین کند آیا سازمان صرفاً متعهد به آن دسته از سازمان‌های غیردولتی است که به سیاست‌گذاری، اجرای سیاست‌ها، نظارت و کنترل و فرایند حل اختلافات سازمان اعتبار بیشتری می‌بخشند یا نه.

در پاسخ به این پرسش که آیا احساس به ضرورت همکاری و تعامل بیشتر میان سازمان‌های غیردولتی و سازمان جهانی تجارت احساس می‌شود یا نه در گزارش سال ۲۰۰۴ ساترلند در خصوص آینده سازمان جهانی تجارت آمده است که مسئولیت اساسی توجه به جامعه مدنی، سیاست‌های تجاری مثبتی بر اقدامات سازمان نیست، بلکه مثبتی بر اقدامات و تصمیمات اعضای آن است.^{۱۰۰} گزارش ساترلند، همچنین به این نکته توجه می‌کند که در حالی که تمامی سازمان‌های بین‌المللی در راستای شفافیت بیشتر، اهداف معینی را دنبال می‌کنند، هدف و دامنه عملکرد خاص

۹۸. قسمت سوم از بند ۶۱ پیشین. در مواردی خاص، کمیته سازمان غیردولتی می‌تواند متقاضی ارائه گزارشی در میان فواصل ارائه گزارش‌های الزامی باشد. کمیته به‌ویژه می‌تواند متقاضی چنین گزاره‌هایی در زمانی که بحث از پایان یا تعلیق مقام مشورتی سازمان است، باشد.

۹۹. بر اساس بند ۵۷ در سه صورت مقام مشورتی یک سازمان غیردولتی برای مدت بیش از سه سال به حالت تعلیق در می‌آید یا به کلی از میان می‌رود:

نخست) در صورتی که یک سازمان غیردولتی با اقداماتی مغایر اهداف و اصول ملل متحد، مشتمل بر اقدامات نادرست علیه اعضاء سازمان ملل از مقام مشورتی خود سوء استفاده نماید.

دوم) اگر شواهد متقنی دال بر افعال ناشی از اقدامات کیفری مانند تجارت غیرقانونی مواد مخدر، پول‌شویی، یا تجارت غیرقانونی تسلیحات داشته علیه سازمان وجود داشته باشد.

سوم) اگر، در خلال یک مقطع زمانی سه‌ساله، سازمان هیچگونه مشارکت مؤثر یا مثبتی در اقدامات ملل متحد و به‌خصوص در کار شورای اقتصادی اجتماعی یا ارگان‌های فرعی‌اش نداشته باشد.

100. Report by the Consultative Board to the Director-General Supachai Panitchpakdi, 'The Future of the WTO: Addressing Institutional Challenges in the New Millennium' (Sutherland Report), January 2005, para 212, http://www.wto.org/english/thewto_e/10anniv_e/10anniv_e.htm#future (7 June 2005).

هر سازمان مبین ضرورت اجرای برخی اقدامات خاص، پیروی از تصمیمات معین، اشکال عضویت و مانند اینهاست.^{۱۰۱} در این گزارش از اعضای سازمان جهانی تجارت خواسته می‌شود تا یک سری دستورالعمل‌های شفاف‌تر برای ترسیم دامنه و قلمرو روابط دبیرکل سازمان و سازمان‌های غیردولتی طراحی و اعمال و همچنین به بیان ظرفیت‌های مالی و منابع اقتصادی دبیرکل بپردازند.^{۱۰۲} از طرفی، هرچند در گزارش به نوعی روابط عمیق و سیستماتیک میان سازمان و دبیرکل اشاره شده است با این حال در خصوص نوع فعالیت‌هایی که این روابط متضمن آن است، سخنی به میان نیامده است.^{۱۰۳} به هر روی به نظر می‌رسد گزارش نیز پیشرفت جدی و محسوسی در ماهیت و نحوه تعامل میان سازمان و سازمان‌های غیردولتی نداشته است و صرفاً مبتنی بر تأکید بیشتر بر تعهدات فعلی سازمان با سازمان‌های غیردولتی از طریق دبیرکل سازمان است. به هر حال، به نظر می‌رسد نباید از نظر دور داشت که نحوه گزینش سازمان‌های غیردولتی از سوی ملل متحد می‌تواند الگویی مناسب برای سازمان جهانی تجارت در این خصوص باشد.

نتیجه‌گیری

به‌رغم برخی ابهامات یا مخالفت‌ها در خصوص تعامل رو به افزایش سازمان‌های غیردولتی در صحنه بین‌المللی، بی‌تردید در عالم واقع نمی‌توان حضور چنین سازمان‌هایی در روندهای بین‌المللی را نادیده گرفت. واقعیت غیرقابل انکار حضور و حتی ضرورت حضور این سازمان‌ها در حقوق بین‌الملل معاصر، نیازمند دقت و تأمل در مبانی، پیش‌شرط‌های لازم و ارائه راهکارهایی در این خصوص است. سازمان جهانی تجارت به عنوان متولی اصلی تجارت در سطح بین‌المللی نیز از این روند رو به رشد فارغ نیست. صرف سکوت یا ابهام برخی اسناد حقوقی موجود در سازمان، بیان تمامی واقعیت در ارتباط سازمان با سایر پدیده‌های حقوقی نیست. ارائه الگوهای مناسب در نحوه حضور و تعامل سازمان‌های غیردولتی با سازمان جهانی تجارت و شفافیت‌سازی در اسناد یا رویه سازمان می‌تواند به بهترین نحو، روابط ضمنی میان سازمان و سازمان‌های غیردولتی را ضابطه‌مند نماید. حتی در ارائه الگوهایی مانند «الگوی سهامداران تجاری»، سازمان جهانی تجارت باید معیارهای رسمی معینی را برای مشارکت در سیاست‌گذاری‌های مشترک و همچنین حضور در

۱۰۱. همان، بند ۱۸۶ و ۲۱۲.

۱۰۲. همان، بند ۲۱۲.

۱۰۳. این فعالیت‌ها عمدتاً مشتمل بر پروژه‌های مشترک میان دبیرکل و سازمان‌های غیردولتی و همکاری‌های علمی و آموزشی میان آنهاست.

فرایند حل اختلاف برای سازمان‌های غیردولتی پیش‌بینی نمایند. برای تحقق این هدف، برداشتن گام‌هایی لازم است. نخست، اگر بیم این می‌رود که حضور مستقیم سازمان‌های غیردولتی به عدم انسجام در سازمان می‌انجامد، سازمان باید تمامی تلاش خود را در ارائه رویکردی سازماندهی شده که مانع از این گسست در سازمان می‌شود، بنماید. برای مثال، در صورتی که تمامی سازمان‌های غیردولتی دارای سخنگویی واحد باشند، شائبه چنددستگی و چندپارگی در عملکرد سازمان نیز از میان برداشته خواهد شد.^{۱۰۴} اگر تمامی سازمان‌های غیردولتی حاضر در سازمان دبیرکلی معین و گردهمایی‌های دوره‌ای مشخصی داشته و برنامه‌ای از پیش تعیین شده را دنبال نمایند، در این صورت می‌توانند در قالب یک شبکه منسجم در خدمت سازمان بوده و در راه پر کردن خلأهای موجود نیز گام بردارند.^{۱۰۵} دوم، در صورت تغییر قواعد سازمان به نحوی که اظهارات دولت‌ها در هیأت‌های رسیدگی کننده به صورت اسناد علنی و عمومی درآید،^{۱۰۶} و در صورتی که سازمان به ارائه دستورالعمل‌های کارآمدی در خصوص آیین دادرسی برای حضور سازمان‌های غیردولتی با عنوان یاوران دادگاه در سازمان بپردازد، بی‌تردید بسیاری از ابهامات موجود برای هیأت‌های رسیدگی کننده در پرداختن به قضایای موجود مرتفع خواهد شد و سازمان قادر خواهد بود تصمیمات قاطع‌تر و مناسب‌تری اتخاذ نماید.^{۱۰۷} بنابراین اگر سازمان می‌کوشد تا حمایتی عام در میان توده‌های متعدد جامعه بین‌المللی کسب نماید،^{۱۰۸} اتخاذ شیوه‌هایی برای شفافیت‌زایی و تمرکز بر پیوند میان جامعه مدنی (که سازمان‌های غیردولتی می‌توانند نمایندگان آن تلقی شوند) و جامعه بین‌المللی (که اراده دولت‌های عضو مبین آن است) می‌تواند پیوندی مقدس تلقی شود و هرگونه ابهام یا تخطی از آنچه که از پیش در خصوص آن توافق شده، مانع از انجامی فرخنده بر این پیوند خواهد بود.

فهرست منابع

1. Ala, Padideh, "Judicial Lobbying at the WTO: The debate over the use of amicus curiae briefs and the U.S. experience", 72 *Yale LJ* (1963).

104. Cf. Martin W. Holdgate, "Pathways to Sustainability: The Evolving Role of Transitional Institutions", *Environment Review*, (November 1995), p. 16.

105. Daniel C. Esty, "Non-governmental Organizations at the World Trade Organization: Cooperation, Competition, or Exclusion", *Journal of Int'l Economic Law*, (1998), pp. 123-147.

106. *Ibid.*

107. See Karsten Nowrot, "Legal Consequences of Globalization: the Status of Non-governmental Organizations under International Law", *Indiana Journal of Global Legal Studies*, no. 6, (1999), pp. 579, 587-88.

108. See The New Trade War, *Economist*, Dec. 2, 1999, available at: http://www.economist.com/displayStory.cfm?Story_ID=264372 (describing U.S. President Bill Clinton's comments regarding the protestors during the World Trade Organization's Seattle Ministerial Meeting in 1999).

2. Brazil – Measures Affecting Imports of Retreaded Tyres (Brazil -- Retreaded Tyres), WT/DS332.
3. Brierly, James Leslie, *The Law of Nations: An Introduction to the International Law of Peace*, Humphrey Waldock, ed., 6th ed. 1963.
4. Canada -- Continued Suspension of Obligations in the EC -- Hormones Dispute (Canada -- Continued Suspension), WT/DS321.
5. Cassese, Antonio, *International Law*, Oxford University Press, 2001.
6. Charnovitz, Steve, "Opening the WTO to Non-Governmental Interests", *Fordham International Law Journal* (2000), no. 24.
7. Clark, Ann Marie, "Nongovernmental Organizations and Their Influence on International Society", *Journal of International Affairs*, (1995).
8. Decision by the General Council, "Guidelines for Arrangements on Relations with Non-Governmental Organizations", WT/L/162, Adopted on 23 July 1996.
9. Dunoff, Jeffrey L., "The Misguided Debate over NGO Participation at the WTO", *Journal of International Economic Law*, 1998, no. 1.
10. Esty, Daniel C., "Non-governmental Organizations at the World Trade Organization: Cooperation, Competition, or Exclusion", *Journal of Int'l Economic Law*, no. 1, (1998), pp. 123-147.
11. European Communities -- Measures Affecting Asbestos & Asbestos-Containing Products (EC --Asbestos), WT/DS135.
12. European Communities -- Measures Affecting the Approval and Marketing of Biotech Products (EC -- Approval & Marketing of Biotech Products), WT/DS291.
13. European Communities -- Measures Concerning Meat and Meat Hormones (EC -- Hormones), WT/DS26.
14. European Communities -- Regime for the Importation, Sale & Distribution of Bananas (EC -- Bananas III), WT/DS27.
15. European Communities --Conditions for the Granting of Tariff Preferences to Developing Countries (EC -- Tariff Preferences), WT/DS246.
16. General Agreement on Tariffs and Trade - Multilateral Trade Negotiations (The Uruguay Round): Agreement Establishing the World Trade Organization, *Document MTN/FA*, Part II, pages 1-14, of December 15, 1993; reprinted in World Trade Organization, *The Results of the Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations* 5 (1995); 33 I.L.M. 13.
17. General Review of Arrangements for Consultations with Non-governmental Organizations: Report of the Secretary-General, U.N. ESCOR, 1st Sess., Agenda Item 3, at 4, U.N. Doc. E/AC.70/1994/5 (1994).
18. Holdgate, Martin W., "Pathways to Sustainability: The Evolving Role of Transitional Institutions", *Environment Review*, (November 1995).
19. http://www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/intro_e.htm (1 November 2005)
20. <http://curia.europa.eu/en/instit/txtdocfr/index.htm>
21. <http://www.tradeobservatory.org/headlines.cfm?refID=18358> (17 February 2008)
22. <http://www.un.org/documents/ecosoc/res/1996/eres1996-31.htm>
23. <http://www.un.org/ga/president/55/speech/civilsociety1.htm>, paras 13-20 (17 August 2008).
24. http://www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/guide_e.htm (27-12-2004).
25. http://www.wto.org/english/news_e/sppl_e/sppl73_e.htm (4 October 2007)
26. http://www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/ngo_dialogue_e.htm (20 November 2007)
27. http://www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/derestr_explane_e.htm (17 August 2008)
28. http://www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/ngo_e.htm (17 August 2008)
29. http://www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/pospap_e.htm (17 August 2008)
30. http://www.wto.org/english/news_e/news03_e/ngo_minconf_6oct03_e.htm
31. http://www.wto.org/english/news_e/news05_e/news05_e.htm (8 August 2007)
32. http://www.wto.org/english/news_e/sppl_e/sppl73_e.htm (10 February 2008)
33. http://www.wto.org/english/thewto_e/10anniv_e/10anniv_e.htm#future (7 June 2005)
34. http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min05_e/list_ngo_hk05_e.pdf (12 October 2006)

35. Krajewski, Markus, "Democratic Legitimacy and Constitutional Perspectives of WTO Law", 35 *Journal of World Trade*, 167 (2001).
36. Lamy, Pascal, 'Keynote Address to the WTO Public Forum', 4 October 2007.
37. Loffhouse, Alex, and Florencia Jubany, Report for International Trade Canada on WTO Public Symposium 'Multilateralism at the Crossroads' (June 2004), <http://www.dfait-maeci.gc.ca/tna-nac/WTO-NGO-en.asp> (1 November 2005).
38. Marceau, Gabrielle, and Peter N. Pedersen, 'The World Trade Organization and Civil Society', 33 *Journal of World Trade* 5 (1999).
39. Martens, Kerstin, *NGOs and the United Nations: Institutionalization, Professionalization and Adaptation*, New York: Palgrave Macmillan, 2005.
40. Nichols, Philip M., "Realism, Liberalism, Values, and the World Trade Organization", *Journal of International Economic Law*, (1996).
41. No author, "Developing Countries Resist Expansion of Environment Role for World Trade Body", *International Environmental Review* (1999).
42. Nowrot, Karsten, "Legal Consequences of Globalization: the Status of Non-governmental Organizations under International Law", *Indiana Journal of Global Legal Studies*, no. 6, (1999).
43. Nowrot, Karsten, 'Symposium, the Rule of Law in the Era of Globalization: Legal Consequences of Globalization: The Status of Non-Governmental Organizations under International Law', *Indiana Journal of Global Legal Studies*, no. 6, (1999).
44. Panel Report, Indonesia -- Certain Measures Affecting the Automobile Industry, WT/DS54/R, WT/DS55/R, WT/DS59/R, WT/DS64/R, and Corr.1, 2, 3, and 4, Adopted on 23 July 1998.
45. Practice Direction XII, [http://www.icj-cij.org/documents/index.php? p1=4&p2=4&p3=0](http://www.icj-cij.org/documents/index.php?p1=4&p2=4&p3=0) (as amended on 6 December 2006)
46. Raustiala, Kal, "The 'Participatory Revolution' in International Environmental Law", *Harvard Environmental Law Review*, no. 21, (1997).
47. Reichert, William M., "RESOLVING THE TRADE AND ENVIRONMENT CONFLICT: THE WTO AND NGO CONSULTATIVE RELATIONS", *Minnesota Journal of Global Trade*, vol. 5, Winter 1996.
48. Report of the Panel of Eminent Persons on United Nations-Civil Society Relations, We the People, Civil Society, the United Nations and Global Governance (Cardoso Report), A/58/817, dated 11 June 2004, para 13, <http://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/376/41/pdf/N0437641.pdf?OpenElement> (visited 15 August 2005).
49. Sampson, Gary P., (ed.), *The Role of the World Trade Organization in Global Governance*, Tokyo: United Nations University Press, 2001.
50. Sands, Philippe, *Principles of International Environmental Law: Frameworks, Standards, and Implementation*, Cambridge University Press, 2003.
51. Schachter, Oscar, "The Erosion of State Authority and Its Implications for Equitable Development", in *International Economic Law with a Human Face*, (Friedl Weiss et al. eds., 1998).
52. Schlemmer-Schulte, Sabine, "International Law Weekend Proceedings", THE IMPACT OF CIVIL SOCIETY ON THE WORLD BANK, THE INTERNATIONAL MONETARY FUND AND THE WORLD TRADE ORGANIZATION: THE CASE OF THE WORLD BANK, *ILSA Journal of International and Comparative Law*, vol. 7, Spring 2001.
53. Shell, Richard, "Participation of nongovernmental parties in the World Trade Organization: The Trade Stakeholders Model and participation by non-state parties in the World Trade Organization", *U Pa J Int'l Econ Law*, no. 17, (1996).
54. Soh, Changrok, "The Role of NGOs in International Economic Organizations: Critical Theory Perspectives", 28, <http://www.koreagsis.ac.kr/research/journal/vol7/7-02-Changrok%20Soh.pdf> (4 September 2008).
55. Stairs, Kevin, & Peter Taylor, *Non-Governmental Organizations and the Legal Protection of the Oceans: A Case Study*, The International Politics of the Environment (1992).
56. The General Agreement on Tariffs and Trade opened for signature Oct. 30, 1947, 61 Stat. pts. 5, 6, T.I.A.S. No. 1700, 55 U.N.T.S. 187.
57. The New Trade War, *Economist*, Dec. 2, 1999, available at:

- http://www.economist.com/displayStory.cfm?Story_ID=264372 (describing U.S. President Bill Clinton's comments regarding the protestors during the World Trade Organization's Seattle Ministerial Meeting in 1999).
58. Treves, Tullio, Marco Frigessi di Rattalma, Attila Tanzi, Alessandro Fodella, Cesare Pitea, and Chiara Ragni (eds), *Civil Society, International Courts and Compliance Bodies*, (Cambridge: Cambridge University Press 2004).
59. Tvedt, Terje, *Angelof Mercy or Development Diplomats: NGOs & Foreign Aid*, 1998.
60. United States -- Continued Suspension of Obligations in the EC -- Hormones Dispute (US -- Continued Suspension), WT/DS320
61. United States -- Import Prohibition of Certain Shrimp & Shrimp Products (US -- Shrimp), WT/DS58
62. United States -- Standards for Reformulated & Conventional Gasoline (US -- Gasoline), WT/DS2
63. Van den Bossche, Peter, Mini-Symposium on Transparency in the WTO, NGO INVOLVEMENT IN THE WTO: A COMPARATIVE PERSPECTIVE, *Journal of International Economic Law*, no. 11, December 2008.
64. Vedder, Anton, (ed), *NGO Involvement in International Governance and Policy (Sources of Legitimacy)*, Martinus Nijhof Pub., Boston, 2007.
65. Warwick Commission, *The Multilateral Trade Regime: Which Way Forward?*, Report of the First Warwick Commission (Warwick: University of Warwick 2007) 34.
66. Warwick Commission, *The Multilateral Trade Regime: Which Way Forward?*, Report of the First Warwick Commission (Warwick: University of Warwick 2007) 33.
67. Wirth, David A., "Reexamining Decision-Making Processes in International Environmental Law", 79 *Iowa L. Rev.* (1994), pp. 769-790.
68. WTO Panel Report, *Korea -- Anti-Dumping Duties on Imports of Certain Paper from Korea (Korea -- Certain Paper)*, WT/DS312/R, Adopted on 28 November 2005.
69. Zhengling, Lin, Brief Comment, "Note and Essay An Analysis of the Role of NGOs in the WTO", *Chinese Journal of International Law*, no. 3, 2004.

JOURNAL OF LEGAL RESEARCH

VOL. VII, No. 2

Articles

- The ICC and Issue of Arrest Warrant for *Al Bashir*
- Homicide or Injury in Battle
- Research & Development in Nanotechnology and Right to Health
- Challenges of the Concept of “Combatant” in International Humanitarian Law
- Merging Commercial Companies in the Iranian Laws
- Sanction against Iranian Aviation: An Approach to the Chicago Convention

Special Issue: Challenges of Real Estate Transactions in the Iranian Legal System

- The Role of Official Documents in Real Estate Transactions
- Role of Notaries Public in Regulating Real Estate Transactions and its Legal Vacuums
- Deficiencies Caused by the Insertion of Regional rather than Actual Prices
- Advance Selling of Flats: Legal Nature and Working Procedures for Official Registrations
- Proving the Claim of Ownership: A Legal Analysis

Critique: The Draft of Iranian Commercial Code

- The Method of the Drafting the Commercial Code
- The 2005 Cabinet Draft to Modify the Commercial Code
- The 1-6 Chapters of the Commercial Draft
- The 5 & 7 Chapters of the Commercial Draft
- Independent Guarantees in the Provisions of the Commercial Draft
- Merging Companies in the Commercial Draft

ISSN: 1682-9220

S. D. I. L.
The S.D. Institute of Law
Research & Study